

## KODUNE NAHAPARKIMINE SAAREMAAL

### AJALUGU

Naha kui materjali kasutamine ulatub ilmselt inimkonna algusaegadesse, mil inimene elatus korilusest ja jahipidamisest ning söögiks kõlbmatuid loomanahku kasutati kaitsva keha- ning elamukattena. Vanimatest naha töötlemise ja kasutamise traditsioonidest annavad tunnistust kaljujoonised. Kuna orgaanilistest materjalidest on nahk kõige tundlikum, siis on arheoloogiliste nahaleidude hulk väike. Samuti on leidude vähesust mõjutanud Eestis 12. sajandini kestnud põletusmatuse traditsioon.

Toorel nülitud loomanahal on kehakatteks kasutamisel kaks suurt puudust: kuivatamata läheb nahk kiiresti mädanema, kuivatatult aga muutub kõvaks ning murdub. Rikkaliku rasvakihiga karu- ja hülgenahad muutuvad aga töödeldes pehmemaks kui teised nahad, mida on samamoodi töödeldud. Seda tähele pannes hakati ilmselt muid nahku rasvatama. Kunagised telkelamud kaeti kinni toornahkadega. Elamu tulease koos soojuse ja suitsuga mõjutasid nahaomadusi nii, et naha kasutusiga pikenes. Järgnevalt hakati nahka töötleva soola- ja alumiiniumisisaldusega muldadega, mille toimele nahk sidus niiskust, ei roiskunud, oli painduv ja vastupidav. Arvatavasti on taimpark üks vanimaid parkimismooduseid.

Eesti vanimate asustuste leiumaterjal tõendab, et olulised elatumisharud olid küttimine ja kalastus. Saaremaal Sõrve poolsaarel aga kütiti hülgeid ja valmistati nende nahast riideid. Hiljem hakati pidama karja. Taludes kasvatati veiseid, kitsi ja lambaid. Loomade nahku osati töödelda suitsu-, rasva-, koore-, ja valgepargiga. Nahamaterjal kas pargiti taimede ja jahuhapendiga või jäeti parkimata (*öötinahk* Muhus) ning kuivatati, suitsutati ja rasvatati. Nii jäi materjal tugevam võrreldes pargitud nahaga. Sellist nahka kasutati päti taldadeks ja pastelde teoks. Parkimisprotsess nõudis aega ja võis kesta nädalast paari aastani. Seetõttu olid pargitud nahast asjad hinnas.

19. sajandil parkisid Saaremaa loomakasvatajad oma koduloomade nahad ise kodus. Pargiti tallede (talvisteks mütsideks, nagu näiteks sarik- ja ratasüllideks, aga ka meeste üllideks), lammaste (kasukateks ja hiljem kasukvestideks kogu perele), veiste (kingadeks ja pättide taldadeks), aga ka koorte, jäneste, rebaste ja teiste väikeloomade nahku (näiteks kasuka kaunistusteks või mütsideks). Saaremaal leidis ka mitu suurt parkimistööstust, mis asusid saare eri osades, näiteks Leisis ja Lahekülas Kellamäel (foto 1).

Üks suuremaid parkimisettevõtteid oli Reinhold Johann Wildenbergi poolt 1857. aastal asutatud köösneritöökoda Kuressaares (foto 2). See polnud linna esimene nahatöökoda, aga see kasvas suurimaks, kui 1872. aastal hakkas isa ettevõttes tööle poeg Oscar Wildenberg. Pargiti nii kohalikke kui ka Lõuna-Ameerikast sisseveetud pühvlinahku. Vajalikku parkainet saadi punasest puust, mida toodi Aafrikast. Saarelt osteti kokku männi- ja pajukoort ning ruhnlastelt hülgerasva. Toodang müüdi põhiliselt Riias, kus asus hiljem ka teine sama firma parkimistööstus. 20. sajandi alguses toodeti aastas Kuressaare vabrikus 50 000 suurt pargitud paksemat (näiteks tallanahka) ja 120 000 peenemat nahka.

1917. aasta 13. oktoobril põletasid taanduvad Vene väed vabriku maha ja kunagise suure ettevõtte varemed jäid aastateks linnale nuhtluseks kaela ja hiljem lammutati. 2015. aasta mais

tuli Abaja tänavas sadamaaida naabruses elumaja hoovis kaevetööde käigus välja küllaltki hästi säilinud nahaparkimistünn, mis toodi Kuressaare lossihoovi. Tünn on eksponeeritud läänebastioni keldrite ees (foto 3).

## NAHA PARKIMINE

Naha töötlemine algab nülgimise ehk nahastamisega. Nahastatakse peamiselt noa abil, lõigates läbi naha ja lihakeha ühendavad kiud (foto 4). Seda tööd peab tegema ettevaatlikult, et noaga mitte naha sisse lõikeid teha. Vasika- ja lambanahku on soovitatav nülgida noata, lüües naha lahti nuia või rusikaga. Kui puudub võimalus parkida nahka kohe peale nülgimist, tuleb see roiskumise vältimiseks konserveerida. Nahku konserveeritakse neid soolates ja kuivatades. Soolates tuleb naha sisemisele pinnale raputada küllalt palju soola, eriti just naha äärtesse, mis kipuvad rulli keerduma ja seetõttu soolata jääma. Soolatud nahad pannakse üksteise peale hunnikusse parkimist ootama. Teine võimalus nahku parkimata säilitada on külmutamine. Sellisel juhul keeratakse nahad rulli, pannakse kilekottidesse ja asetatakse sügavkülma. Niimoodi säilivad nahad soolata mitu aastat, kuid pole hiljem peale parkimist enam nii pehmed. Tänapäeval võib iga parkija näidata ette oma sügavkülma, kus nahad ootel.

19. sajandil tapeti koduloomad (lambad) enamasti septembris ja parkima asuti veebruaris. Seda selleks et *toober*, kus nahad parkimisaines seisis, saaks olla soojas elutoas. Veebruariks olid kõik suured pühad möödas ja parkimisaine *mädi* levitatud üsna tugev lõhn enam ei häirinud.

Loom asetati selili mingi laiema aluse peale maapinnast kõrgemale, et naha mahavõtjal oleks kergem töötada. Nahk lõigati kaela ümbert ja kõhu alt ning reite ja jalgade sisepoolt lõhki.

Peale seda pesti naha villapoolselt küljelt mustus maha. Ja lihapoolselt küljelt eemaldati külgejäanud lihatükid poolümara pingi peal noaga kraapides. Toas olevasse toobrisse nn mäditooobrisse pandi vett, soola, keedetud kartuleid ja rukkijahu. Mädi koostist on Jämaja murrakus kirjeldatud nii: „vööti kaks naela rugi jahu ning poolteist naela soola vana lamba naha peele ning tehti sedine mädi.“

Kui see segu ehk mädi oli hapuks läinud, asetati lambanahad sinna üksteise peale. Nahku keerati mädis ümber umbes korra nädalas. Mädis hoiti nahku nii kaua kuni vill hakkas lahti tulema, siis väänati need kuivemaks ja pandi ilma loputamata kuivama. Seejärel pandi nahk seasõra sõlme abil parre külge rippuma nii, et nahk asetses inimese rinnakõrgusel. Naha lihapoolt siis *koogitseti* ehk kaabiti nahakooguga puhtaks ja klopiti pehmeks vastava raua abil, kuni see muutus kuivaks ja pehmeks. Peale seda venitati naha ääri ja hõõruti nahk kriiditükiga üle.

Mädisse pandi need jänese- ja lambanahad, millele sooviti karv külge jätta. Hiljem lisati võimalusel ka maarjajääd, sest siis ei kartnud nahk hiljem vihma. Parkali kohta on öeldud Mustjalas: „see va mädi mihkel, kes nahka mädiks teeb“.

Teine võimalus parkida oli maarjajää ehk *maariaheaga*. Nahad pesti puhtaks ja pandi parkima maarjajää ja soola segusse. Hiljem hõõruti noa või vikatiga, kuni nahk oli ilus valge. Mädi või maarjajääga pargitud lambanahkadest valmistati ise või lasti koosneril õmmelda erinevaid pealisrõivaid.

Pargiti ka kassi-, rebase-, orava- ja jänesnahku, mis umbselt maha tõmmati. Neid kuivatati peale parkimist nii, et need topiti heinu täis. Siis ei kuivanud nahk sisepoolega kokku. Sõnni- ja jäära munandikotid tõmmati kuivatamiseks ümmarguse puu otsa ja seejärel neid venitati kõvasti. Nendest tehti tubakakotte.

Kolmas võimalus parkimiseks oli taimepark. Sellisel moel pargiti neid nahku, mida sooviti saada ilma karvata. Saaremaal öeldi selle kohta *tammitamine*, kuigi parkimisel kasutati hoopiski pajukoori. Tammitamine ehk pajukoortega parkimine võttis aega pool aastat. Aeg-ajalt vaadati, kuidas läheb ja pandi koori juurde. Korruga ei tohtinud palju koori panna, sest need kõrvetasid muidu naha ära ja nahk läks kõvaks. Kui nahk äärest lõigates pruuniks hakkas tõmbuma, siis oli see valmis. Nahk kuivatati ja lõpuks oli see kena ja pehme. Taimparknahka kasutati rihmade ja jalanõude valmistamiseks, sepad tegid sellest ääsilõõtsasid, samuti valmistati veisenahast hobuseriistu.

## KASUKA VALMISTAMINE

Vanasti kanti Saaremaal erinevaid lambanahast ülerõivaid. Nii mehed kui ka naised kandsid koduste tööde ajal kasukvesti, mida nimetati *abuvatiks*. Seda kanti igapäevaselt nii toas kui ka õues. Tihti pandi selle peale veel lühike, puusakondini ulatuv varrukatega abukasukas ehk *pelts*. Seda kutsuti ka südamevalu kasukaks ja kanti tihti teiste riiete all.

Kolmandaks variandiks oli pikk, sääremarjani ulatuv kasukas. Need olid erinevad nii naistel kui ka meestel. Naiste kasukad olid vöökohalt kurrutatud, taljes, meeste omad olid sirgelõikelised. Kinnitamiseks olid kas *sõldmed* – kaks nõõri, mis sõlmiti kokku –, *pungad* või *pöörad* – lambanaha ribast keeratud pulgad, mis kinnitamisel pandi läbi aasa – või kasutati sepa juurest ostetud haake. Võidi kasutada ka vanu kivist või tsaariaegseid vaskkotkaga nõõpe.

Harilikult oli kasukas pikk-kuue ehk vammuse lõikega ja sama pikk või sellest natuke lühem. Kasuka ääre alt jäi naiste seelikuäär natuke paistma. Kui pikk-kuue mood muutus, õmmeldi ka teistsuguseid kasukaid. Taskuid neil enamasti ei olnud ning vööd kasutasid kasuka peal ainult mehed. Kasuka allääred ning varruka serva ja tasku ääred olid õmmeldud eraldi villaste äärtega pööratud nahast. Selleks kasutati jänese või talle nahka, kuna need olid õhemad ja lühema karvaga ning olid seetõttu paremini töödeldavad. Kasuka krae võis olla kas valgest või mustast lambanahast, millele oli linasest riidest vooder alla aetud. Enamasti kasukatel erilisi kaunistusi polnud. Aga Mustjala kihelkonna naiste kasukad on eriti uhkete kaunistustega. Mustjala kasukate esikinnisele on kahele poole karvadeta nahatüki alla paigutatud punase kalevi ribad. Peale kasuka külge õmblemist on pealmise naharibasse tehtud sisselõiked, mille alt siis punane kalev kenasti välja paistab (foto 5). Selliseid riideta kasukaid nimetati paljasteks kasukateks. Kasuka õmblemiseks läks vaja 5–7 lambanahka. Kuna lambanahk on ebaühtlase paksuse ja erisuguste omadustega, siis olid kindlad reeglid, millisest naha osast kasuka detaile välja sai lõigata. Järelejäänud naharibadest õmmeldi talvemütse ülle. Peakatteid oli erineva kujuga: sarvedega, rattakujulisi, aga ka tavalisi ümmargusi.

Kasuka hoidmiseks ja vihma eest kaitseks kanti selle peal veel mingit ülerõivast. Mehed kandsid vammuseid ja naise pikk-kuubi. Kui muutus pikk-kuue lõige, pidi muutuma ka kasuka oma. Nii on teada näiteks Karja kihelkonnast, et kolmel korral vahetunud pikk-kuue lõige muutis kolm korda ka kasuka lõikeid.

Mustjalas jutustati: „Kui ilm oli kuiv, kanti ainult kasukat, kui sadas vihma, võeti kasuka peale pikk-kuub. Kui kasukas tuhmus kandmise jooksul ära, valgendati seda kriidiga. Vikatiga aeti vana kõnts kasuka pealt maha ja kriidiga valgendati ehk *riigitati* üle.“

20. sajandil hakati riidega kasukaid kandma. Vanale poolkantud kasukale lasti rätsepa juures kodukootud mustaks või tumesiniseks värvitud villane või poolvillane kangas peale õmmelda. Mehed kandsid sellise kasuka peal ka nahast rihma.

Vaestes peredes oli aga tavaliselt ainult üks kasukas. See oli siis pigem meeste kasuka lõikeline ja seda kandsid peremees ja perenaine kordamööda. Rikkamates peredes oli kasukas igal pereliikmel. Ka lastel, kes said tallenahast kaunistusteta kasuka tavaliselt siis, kui käima hakkasid.

## TÄNAPÄEV

Lamba- ja kitsepidamine on Saaremaal traditsiooniline talumajapidamise tegevusviis. Saaremaa on suurima lambaarvuga maakond Eestis. Saaremaal kasvatatakse umbes 10 000 lammast.

Igal aastal jätavad Saaremaa metsades elu umbes 7000–8000 suurulukit, kelle nahad viiakse kas koos lihakehaga lihatööstustesse, jäetakse loodusesse või saadetakse Soome. Juba mitu aastat on Eesti jahimehed kogunud põdra- ja hirvenahku, et saata need Soomes asuvasse Euroopas ainulaadsesse tehasesse, kus neist valmistatakse närimiskonte ja koeramaiuseid. Selline koostöö põhjanaabritega on muutnud puhtamaks metsaaluseid, kuhu jäetud ulukinahad mõnegi inimese silma riivasid.

Saaremaal on loomanaha näol kasutada väga eriliste omadustega looduslik materjal, mis praegu on veel suures osas jääde. Nahamaterjali tekib seni, kuni tarvitatakse toiduks koduloomade liha ja hoitakse jahiloomade arvukust kontrolli all. Hinnanguliselt muutub tänapäeval aastas jäätmeks tuhandeid veise-, sea-, lamba- ja ulukinahku, mida ei peeta teadmatusest, mugavusest või aja puuduse tõttu vajalikuks esmatöödelda (st korralikult nülvida), soolata ning hiljem parkida.

Naha töötlemine jaguneb kolmeks põhiprotsessiks:

1. eeltööd, mis koosnevad naha nülgemisest, selle puhastamisest ja karvade eemaldamisest;
2. parkimine, mille käigus töödeldakse ettevalmistatud nahka parkainega;
3. viimistlemine, mille käigus nahk pestakse, rasvatatakse ja venitatakse.

Parkimine tähendab nahakiudude küllastamist parkainega kogu naha ulatuses. Parkimisprotsess koosneb naha leotamisest parkainelahuses või parkainesegu pealekandmisest, mille käigus parkained tungivad nahakiudude vahele, nii et nahk ei saa enam tugevasti punduda ega kuivades kokku tõmbuda. Erisugused toornahad, parkained ja töötlemismeetodid annavad erinevaid tulemusi. Parkainete järgi liigitatakse parkimismeetodid järgmiselt:

1. taimpark on tehnoloogia, mille käigus nahakiud küllastatakse taimsete tanniinidega;
2. maarjapark on tehnoloogia, mille käigus nahakiud parkuvad alumiiniumisoolade toimel;
3. jahuhapatispark on naha leotamine nisu-, odra-, kaera- või rukkijahu hapendatud kördis.

Peale koduste nahaparkijate pargib Eestis tööstuslikult kõiki nahku Jõgeval tegutsev OÜ Skineks ja veisenahku Narvas asuv kroomnahavabrik Nakro, mis on spetsialiseerunud veisenaha poolfabrikaadi ümbertöötlemisele täisnahaks. Viljandi maakonnas Põldel tegutsev Tripleskin pargib tellimustööna kõikide loomade nahku ja valmistab neist ka käsitöökingi. Saaremaal tööstuslikult nahka parkivaid ettevõtteid ei ole.

2016. aastal toimunud naha parkimise koolituse tulemusena on Saaremaal jälle olemas inimesed, kes oskavad parkida nii kodu- kui metsloomade nahku (foto 8). Nahatöötlemise koolitus sai tõuke rahvariiete valmistamise koolitusest, mille käigus selgus, et rahvariiete juurde kantud talvemütsid – üllid – on valmistatud vastsündinud tallenahast ja kasukad lambanahast. Kui hakati otsima, kust selliseid nahku saaks, selgus tõsiasi, et kuigi Saaremaa on suurima lambaarvuga maakond ja saada on nii lamba- kui ka tallenahka, siis pole kedagi, kes neid parkida oskaks. Esialgu pargiti internetist leitud õpetuse järgi, kuid üsna pea leidsid käsitöölised, et oskusi ikkagi napib. Nii kutsuti saarele nahatöötlemise uurija ja praktik Made Uus.

Made Uus õpetas viie päeva jooksul, kuidas looma nahastada, kuidas säilitada nahku, kui nende parkimiseks pole aega või pole sobiv ilm, kuidas parkida ja nahku viimistleda. Koolituse käigus pargiti nii jänese- kui ka lambanahka, aga ka jäära munandikotte ja lambasooli. Prooviti nii jahuhapatis- kui ka maarjajääparki. Taimparki ei jõutud teha, sest selle töötlemise protsess on pikk. Koolitusel osalesid käsitöölised, lambakasvatajad ja jahimehed. Küsitluse tulemusena selgus, et koolitusele tuldi sooviga osata väärindada kas oma talu loomade või jahil lastud loomade nahku.

Kuigi ainult viis inimest kolmeteistkümnest koolitusel osalenud huvilisest on viimase seitsme aasta jooksul naha parkimist jätkanud, siis kinnitavad kõik osalejad, et pole kalleid tööriistu ja nahaparkimise pukke maha müünud ja kavatsevad tulevikus kindlasti parkimisega veel tegeleda. Nahaparkimiseks vajalikke tööriistu ei ole müügil poes ja need tuleb lasta valmistada meistril või teha ise. Puidust parkimispuki valmistamisega saavad puutöömehed joonise olemasolul hakkama, aga käepärased ja töökindlad metallist kaabitsad tuleb tellida meistrilt.

Praegusel ajal pargivad kodus nahku Rein Timm, Rein Sepp ja Aivar Kallas. Jahimees Rein Sepp pargib põhiliselt enda lastud metsloomade nahku, aga ka teiste poolt talle parkimiseks antuid, näiteks lambanahku või maanteel auto alla jäänud loomade nahku. Rein Timm pargib eranditult maanteel hukkunud loomade nahku. Talle helistavad tuttavad ja annavad loomade koordinaadid või toovad surnud loomad ise kohale. Samuti on talle toodud kalavõrkudes oma elu kaotanud hüljeste nahku (foto 6). Aivar Kallas pargib oma talus kasvanud lammaste nahku. Lambad tarvitab ta söögiks ja et nahku mitte metsa alla visata, pargib ta ka nahad.

Kõik kolm meest pargivad austusest traditsioonilise käsitöetehnika vastu ja oma pargitud nahku nad ei müü. Nad oleksid tänulikud, kui leiduks keegi, kes võtaks müügitöö enda peale ja turustaks nahad.

Mareli Rannap pargib tuttavate lambakasvatajate poegimisperioodil tekkinud jääke, milleks on vastsündinud tallede nahad. Suure karja puhul juhtub sedagi, et vastsündinud talled hukuvad, ja kuna nende nahk on just rahvariiete komplektide juurde kuuluvate talvemütside – üllide – tegemiseks kõige sobivam, siis kasutab Rannap selle ära. Üllide valmistamine vastsündinud talle nahast on 19. sajandi traditsiooniline käsitöövõte. Tol ajal tapsid talutütred väga erilised, musta karvakattega sündinud talled kohe peale sündimist sukavarrastega, et endale uhke talvemüts saada. Tänapäeval sünnib musti talleid rohkem. Eriti kaunid on Saaremaal kasvatatud gotlandi lamba tõugu mustad talled. Talle nahk on üllide tegemiseks sobiv, sest on õhuke, seda saab hästi töödelda-õmmelda ja sellel on madal, krussis karv, mida ei pea enne õmblemist pügama. Ka muutub lamba kasvades tema karvkate heledamaks – halliks või päris valgeks –, must on talle vill ainult sündides. Aga just sitikmustad pidid olema üllide ääred ja sarved (foto 7).

Eva Veldermann, Eneli Aavik ja Aet Pedak parkisid peale koolitust veel aastaid oma taludes kasvanud lamba-, jänese- ja kitsenahku. Hetkel on naistel muud hobid ja tegemised, kuid neil on kallid nahaparkimise tööriistad ja pukid alles ning nad kavatsevad tulevikus kindlasti nahaparkimisega edasi tegeleda.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kõik küsitletud inimesed, kes koduse nahaparkimisega tegelevad, teevad seda hobi korras, austusest loomanahkade ja pärandoskuste vastu. Nad soovivad, et ka järeltulevad põlvkonnad ei viskaks loomanahku loodusesse, vaid pargiksid ja väärindaksid neid. Kõik nahaparkijad tegutsevad oma kodus, sest nahaparkimine ei nõua eraldi ruume. Nahad leotatakse tavaliselt elumajas, sest see tegevus nõuab sooja ja ühtlast temperatuuri. Edaspidine naha töötlus toimub enamasti õues räästa all, puukuuris või tööriistakuuris, kus saab nahka pingutada, kuivatada ja venitada.